

variables

Feminització de la pobresa

vista prèvia >

La crisi econòmica i les polítiques de retallades socials han provocat un augment de la pobresa arreu del món. Les xifres globals però, amaguen una realitat que, segons els experts, no és immediata i que surt a la superfície temps més tard: el major impacte de la crisi en les dones. Un fet que es produeix degut al sistema social patriarcal imperant i a un sistema econòmic capitalista que no ofereix respostes per fer front a la pobresa.

Iolanda Fresnillo

sociòloga i membre de la Cooperativa Ekona

@ifresnillo / iolandafresnillo@ekona.cc

Feminització de la pobresa, de què parlem?

Quan parlem de feminització de la pobresa podem estar parlant de dues coses diferents; dues accepcions, per tant, del mateix concepte. La més estesa, purament quantitativa, es refereix a una major proporció de dones entre la població empobrida o el fet que aquesta proporció de dones entre la població pobra augmenti. La segona fa referència al fet que les dones estariem més exposades o patiríem un major risc a les situacions d'empobriment pel fet de ser dones. És a dir, que hi ha un biaix de gènere en les causes d'aquest empobriment, els rols i posicions diferenciats entre homes i dones, la divisió sexual del treball, les condicions diferenciades en el treball remunerat entre homes i dones, els majors nivells d'inseguretat, precarietat i vulnerabilitat. En definitiva, l'essència mateixa d'un sistema patriarcal, que discrimina les dones, fa que hi hagi una major exposició de les dones a la pobresa. Així doncs, existiria una clara relació entre el procés d'empobriment i el gènere, de manera que la pobresa de les dones està condicionada precisament pel fet de ser dones.

Aquestes desigualtats que es produeixen entre homes i dones, i que travessen les experiències de la pobresa i l'exclusió, es donen en els tres àmbits fonamentals: la llar, el mercat i l'estat. És a dir: en la distribució del treball de cures i reproducció, l'accés i la distribució dels recursos —ingressos— provinents del treball remunerat, i la percepció de prestacions públiques, entre d'altres.¹ Aquesta realitat és present tant als països del Sud del Nord. A nivell mundial, del total de «persones pobres» es quantifica que el 70% són dones. A casa nostra hi ha algunes xifres que ens poden ajudar a fer-nos una idea d'aquesta situació de desigualtat:²

- A Catalunya hi ha un 49,7% de dones amb ingressos baixos,³ enfront d'un 25,7% d'homes.
- En un 62,7% de les llars catalanes és l'home qui aporta els ingressos principals.

1 PÉREZ-OROZCO, «Feminización de la pobreza. Mujeres y recursos económicos».

2 Segons dades d'IDESCAT i l'Enquesta de Condicions de Vida de 2015, excepte quan s'indiqui altrament.

3 Persones que ingressen menys de 9.776€ anuals, xifra que correspon al llindar de pobresa en supòsit d'autonomia —és a dir, sense comptar altres ingressos familiars.

- La mitjana dels ingressos individuals —rendes del treball i altres activitats econòmiques i prestacions socials— va ser, al 2015, de 17.125€ entre els homes i d'11.375€ entre les dones.
- El risc de pobresa és d'un 34,1% en llars monoparentals, és a dir, d'una sola persona adulta amb fills o filles a càrrec. El 94% de les llars monoparentals estan encapçalades per dones.
- Les dones cobren de mitjana un 23,9% menys que els homes a l'any —27.514 euros de salari brut mitjà per als homes versus 20.946,6€ per a les dones.
- El 2012, el 17,36% de les dones guanyaven menys del salari mínim interprofessional (SMI) que al 2012 es fixava en 641,40€ al mes, enfront del 7,52% dels homes. El 56% de les dones tenien aleshores uns guanys inferiors a dues vegades el SMI, enfront del 35,59% dels homes.⁴

- Les dones, durant el 2016, van cobrar 765,04 euros de mitjana per

4 COMISSIONS OBRERES, «Informe Bretxa Salarial».

Existiria una clara relació entre el procés d'empobriment i el gènere, de manera que la pobresa de les dones està condicionada precisament pel fet de ser dones

la pensió contributiva de jubilació, mentre que entre els homes la mitjana va ser de 1.324,68 euros, un 57,7% més que les dones.

Aquestes dades ajuden a evidenciar l'existència d'una major predisposició de les dones a patir processos d'empobriment, encara que sigui només per la desigualtat evident en la distribució de recursos econòmics. Tot i aquesta evidència, quan s'observen les dades de la taxa de risc de pobresa veiem com, al 2016, la diferència era mínima, del 24% entre els homes i del 25,4% entre les dones. Aquest resultat es produeix per la forma com es calcula la taxa de risc de pobresa, que contempla tots els ingressos de la llar i els distribueix equitativament entre els membres de la mateixa, sense tenir en compte les possibles desigualtats d'accés i capacitat de decisió sobre els recursos entre homes i dones dins de l'àmbit de la llar.

En aquest sentit, quan tenim en compte un càlcul individual, és a dir, que consideri només els recursos que ingressa cada individu dins una llar, la taxa de risc de pobresa —en supòsit d'autonomia— de les dones

incrementa fins al 49,7% i el dels homes fins al 25,7%. Si bé és cert que hi ha una important redistribució de la renda dins la llar i que, per tant, la dada del risc de pobresa en supòsit d'autonomia no pot ser interpretada literalment, també ho és que actualment no podem conèixer com i fins a quin punt es produeix aquesta distribució de recursos dins de la llar, i quines dinàmiques de poder i desigualtat hi estan associades. Conèixer aquestes dinàmiques de gènere ens permetria comprendre molt millor les desigualtats de gènere en el benestar.

Aquesta qüestió que pot semblar metodològica és una mostra de fins a quin punt la forma com mesurem fenòmens com els de la pobresa poden invisibilitzar les desigualtats de gènere, i en aquest cas, processos de feminització de la pobresa. L'equip de la Càtedra d'Inclusió Social de la Universitat Rovira i Virgili ha analitzat profusament aquesta qüestió. A la problemàtica metodològica, que «ofereix uns resultats més amables on homes i dones es reparteixen a parts iguals un risc de pobresa pràcticament idèntic», s'hi afegeix que el treball de cures i reproductiu,

no remunerat, no es visualitza en aquestes estadístiques. «El problema, doncs, no és només que l'organització social se segueix sustentant en un model de divisió sexual del treball que fa que les dones estiguin en una posició de subordinació, sinó que aquesta divisió del treball ha aconseguit tornar-se invisible, especialment en el que es refereix a les dades estadístiques oficials».⁵

Aquesta realitat amaga el que l'economista feminista Amaia Pérez Orozco anomena «la pobresa oculta de la dependència», referint-se a situacions on les dones depenen dels ingressos aliens, sobretot de les seves parelles masculines. «Aquest fet pot reduir molt el sentiment de benestar, fonamentalment, en els freqüents casos en els que hi ha una mala relació. De fet, s'obre la pregunta de si podem parlar de vida digna que mereixi ser viscuda quan no es té autonomia per definir-la. Al contrari, estant soles —és a dir, vivint autònomament, amb o sense criatures—, hi ha dones que senten

⁵ VALLS i BELZUNEGUI, *La pobreza en España desde una perspectiva de género. VII Informe sobre Exclusión y desarrollo social en España 2014*.

A nivell mundial, del total de «persones pobres» es quantifica que el 70% són dones. A Catalunya hi ha un 49,7% de dones amb ingressos baixos, enfront d'un 25,7% d'homes

que millora la seva qualitat de vida, perquè controlen elles mateixes els diners, perquè els distribueixen a la seva manera, perquè surten de relacions de violència o perquè guanyen en autoestima».⁶

Aquestes qüestions, que van més enllà de la metodologia, ens mostren també la importància de trobar mesures i mirades, que no siguin cegues al gènere, per a analitzar qüestions com la pobresa. És clau, en aquest sentit, que ens qüestionem el concepte mateix de pobresa, per a analitzar si reflecteix la complexitat d'una realitat vinculada per múltiples desigualtats.

Pobresa més enllà dels diners

Al llarg de les darreres dècades, el concepte «pobresa» ha anat patint una important evolució. Des de perspectives unidimensionals i quantitatives, principalment centrades en la qüestió monetària —renda, ingressos o capacitat de consum—, s'ha anat passant a aproximacions

més holístiques que, juntament amb les privacions materials derivades d'un determinat nivell d'ingressos o renda, aborden la dificultat d'accés a altres factors no materials, que poden anar des de la pròpia percepció subjectiva de la pobresa fins a les relacions de poder o la vulnerabilitat.⁷ Aquesta darrera visió aposta per una mirada a la pobresa com a fenomen multidimensional, determinat no només pels recursos disponibles sinó sobretot per les capacitats que les persones tenen per poder gestionar aquests recursos.

Tot i l'evolució i la generació d'un cert consens en el món acadèmic envers aquesta mirada multidimensional, un dels indicadors més habituals quan es parla de pobresa és encara la taxa de risc de pobresa, que mesura el percentatge de persones que en un territori determinat viuen per sota del llindar de la pobresa, que se situa en el 60% de la renda mitjana en aquell territori. Un indicador que, més enllà de circumscriure una realitat prou complexa com és la

pobresa quan a l'accés a recursos econòmics, com ja s'ha constatat, té importants mancances a l'hora de mostrar-nos la realitat des d'un punt de vista de gènere.

Si partim, doncs, d'una concepció multidimensional de la pobresa, podem definir-la no només com l'absència de diners, sinó com l'absència de recursos —monetaris, materials i no materials— i de capacitats suficients per cobrir les necessitats que ens permeten assolir un determinat nivell de benestar.⁸ Hi ha múltiples determinants o factors que condicionen la disposició d'aquests recursos i capacitats en una manera justa, per assolir una vida digna, i aquests varien d'una societat a una altra i d'un context a un altre.

Aquesta mirada multidimensional al fenomen de la pobresa sorgeix en bona mesura per la necessitat de dotar de perspectiva de gènere l'anàlisi dels processos d'empobriment. Aquesta necessitat es fonamenta en el fet que «les experiències de la pobresa i l'exclusió estan travessades

⁶ PÉREZ-OROZCO, *Subversión feminista de la Economía*.

⁷ CHANT, «The 'Engendering' of Poverty Analysis in Developing Regions: Progress Since the United Nations Decade For Women, and Priorities for the Future».

⁸ DE LA FUENTE, «La pobresa amb perspectiva de gènere: Conceptes, indicadors i situació a Catalunya».

En la mesura que limitem el concepte de pobresa en l'àmbit del treball remunerat i invisibilitzem altres desigualtats com ara la distribució del treball no remunerat de cures

per les desigualtats que es produeixen entre homes i dones».⁹ Aquesta caracterització de la pobresa com un fenomen no neutral des del punt de vista de gènere, es vincula a múltiples determinants. Cal destacar-ne òbviament el desigual accés als recursos, sobretot econòmics, però és important que el concepte no es limiti a aquests. En la mesura que limitem el concepte de pobresa a l'accés a recursos econòmics, limitem també les accions i polítiques per a millorar l'accés a aquests recursos econòmics, centrant-les sobretot en l'àmbit del treball remunerat, i invisibilitzant així altres desigualtats com ara la distribució del treball no remunerat de cures i reproducció, o el desigual accés a altres recursos no materials com el temps o la seguretat.

Per a Natàlia Rosetti, la desigualtat de gènere que es produeix en l'esfera de la pobresa i l'exclusió social és consubstancial no només al sistema patriarcal, sinó al sistema econòmic capitalista, que atorga una centralitat gairebé absoluta a l'economia de

mercat, atribuint valors desiguals a les aportacions d'homes i dones, i considerant de forma diferenciada els treballs necessaris per a la subsistència no només de la societat sinó del mateix sistema econòmic. «Mentre s'amaga i es menysté el treball reproductiu i de cura, predominantment fet per dones, el treball remunerat és l'únic valorat i que atorga 'sentit vital' i inclusió social a les persones».¹⁰

És per això que afirmem que la feminització de la pobresa es refereix, en aquest sentit, tant a l'impacte diferenciat del procés d'empobriement entre homes i dones, com a les causes i determinants d'aquest procés. Independentment de si el grau d'incidència de la pobresa és major o menor que en els homes, es posa l'èmfasi en les causes o condicionants d'aquesta pobresa, i la vinculació que tenen amb les relacions de gènere: s'és pobre pel fet de ser dona. En aquest sentit l'experiència de la pobresa i l'exclusió està condicionada per les identitats de gènere, la qual cosa té relació amb la divisió

sexual del treball i les condicions diferenciades de treball entre homes i dones.

Feminització de la pobresa i crisi econòmica

Partim de la hipòtesis que, des de les dues perspectives al voltant de la feminització de la pobresa, aquest fenomen s'estaria donant en el nostre entorn, de forma més intensa, a partir de la crisi econòmica i de les transformacions que aquesta ha suposat en el treball, tant remunerat com no remunerat. Dones i homes patim de forma diferenciada tant els impactes de la conjuntura econòmica com de les retallades socials que s'han aplicat per fer-hi front, i per tant aquesta té una incidència diferenciada en els nivells de pobresa d'homes i dones. Així mateix, per entendre l'origen d'aquest impacte diferenciat de la crisi en homes i dones és clau parar atenció a factors com ara la posició diferenciada i desigual en l'accés als recursos econòmics —sobretot a través del treball remunerat, però també a les prestacions de l'estat, la terra, els recursos naturals o el crèdit— així com les desigualtats en el repartiment de

9 ROSETTI, «El concepte d'exclusió social: enfocaments, perspectiva de gènere i polítiques d'inclusió».

10 ROSETTI, «El concepte d'exclusió social: enfocaments, perspectiva de gènere i polítiques d'inclusió».

La desigualtat de gènere que es produeix en l'esfera de la pobresa i l'exclusió social és consubstancial no només al sistema patriarcal, sinó al sistema econòmic capitalista

temps i treballs o en l'accés als espais de poder, sobretot econòmics. Aquests factors són estructurals al sistema econòmic capitalista, i constituïrien causes sistèmiques d'aquest procés de feminització de la pobresa que s'aguditzava amb la crisi econòmica.

En definitiva, podem afirmar que el fort impacte de la crisi econòmica tant en el mercat laboral com en altres aspectes de la realitat socioeconòmica al nostre país no és neutre al gènere, com, des d'una perspectiva interseccional, tampoc ho és a altres factors com la classe social, el nivell de renda, l'origen, l'edat o l'opció sexual. Les polítiques públiques que s'han adoptat per a fer front a aquesta crisi, estructurades al voltant de la proposta neoliberal de les polítiques de retallades, han tingut un impacte que, sense cap tipus de dubte, té una important dimensió de gènere.

Des del feminisme es repeteix sovint que les dones ja estàvem en crisi abans de l'esclat de la crisi econòmica, però resulta evident que els seus impactes han aprofundit les desigualtats de gènere i agreujat la crisi de cures; les quals, val a dir, ja venien de lluny. Amaia Pérez Orozco,

ho resumeix clarament i concisa: «la crisi provoca retallades de les polítiques d'igualtat i incrementa la desigualtat i el deute amb les dones, que sostenen la vida a través dels treballs de cura i no remunerats».¹¹

La prioritat del pagament del deute i els seus interessos, sacralitzada a la Constitució espanyola des de 2012, es fa clarament en detriment dels drets socials. L'aplicació de retallades no només significa una pèrdua de drets socials i un augment de l'empobriment i les desigualtats, sinó també una intensificació de la càrrega del treball de cures i reproducció que assumeixen fonamentalment les dones. Davant retallades i privatitzacions, són les cuidadores les que assumeixen aquelles responsabilitats que abans assumia l'estat.

Les retallades en els pressupostos públics s'han concentrat a més en sectors professionalment feminitzats. Així, mentre durant la fase inicial de la crisi s'ha produït una major pèrdua de llocs de treball entre la població masculina, especi-

alment per l'impacte de la crisi en el sector de la construcció i, en menor mesura, de la indústria, com més s'allarga la crisi més està impactant en el sector serveis, especialment en els serveis bàsics —salut, educació, serveis socials, serveis de cures...—; un sector altament feminitzat.

Aquest fet provoca, a més, una «feminització» de les condicions de treball per a tothom, és a dir, un augment de la parcialitat i la temporalitat, així com un decreixement dels salaris també per als homes. Les convergències, quan es donen, no suposen una millora de la situació laboral de les dones, sinó per un empitjorament de la situació dels homes.

L'incompliment per part de l'Estat espanyol quant al finançament de la Llei de dependència del 2007, molt vinculat amb el deute i la prioritització del seu pagament per sobre de les inversions socials, juntament amb la reducció d'ingressos familiars —per la congelació i reducció de salaris reals—, implica un increment de tasques de cures a càrrec especialment de les dones, així com un augment del número de dones cuidadores que

11 PÉREZ-OROZCO, «Feminización de la pobreza. Mujeres y recursos económicos».

La relació amb el món laboral és clau per entendre els factors d'empobriment i, en especial, de la feminització de la pobresa

deixen de percebre la prestació per ser responsables de la cura d'una persona dependent.

Altres mesures fiscals —la congelació del salari mínim, la reforma regressiva de l'IRPF, l'augment de l'IVA, l'aplaçament de les millores de pensions de viudetat, o la congelació de pensions no contributives— deixen també a les dones en un context de major vulnerabilitat. Una situació que es veu clara en el cas de les persones que reben pensions contributives. Com veiem abans, les pensions contributives que reben els homes són de mitjana un 59% superior a les de les dones, un 57,7% en el cas de les pensions de jubilació. Una congelació d'aquestes pensions té clarament un impacte molt més fort sobre les dones i sobre la seva vulnerabilitat davant del risc de pobresa.

Històricament, de les crisis se surt amb una major desigualtat de gènere, ja que es produeix una major intensificació del treball de les dones —remunerat i, especialment, no remunerat—; una major precarització del treball remunerat femení; una més ràpida recuperació del

treball remunerat masculí després de la crisi; o retrocessos en els avenços en igualtat aconseguits en èpoques de progrés —regulació, polítiques d'igualtat i regles del joc.¹² Aquest impacte, però, no és pas immediat, i en el cas de l'actual crisi econòmica podia semblar que en un inici aquesta tenia un major impacte sobre la població masculina, degut a la forta afectació al sector de la construcció, altament masculinitzat. Cal, doncs, una mirada més de llarg termini per tal de valorar l'impacte de gènere real de la crisi. I és ara, deu anys després de l'esclat del seu esclat, que comencem a veure aquesta realitat.

Resulta evident que la relació amb el món laboral és clau per entendre els factors d'empobriment i, en especial, de la feminització de la pobresa. En el nostre entorn laboral les diferències entre homes i dones s'han manifestat tradicionalment en una persistent bretxa en les taxes d'ocupació i atur: en un major pes del treball a temps parcial entre les dones i dels contractes de caràcter temporal en

l'ocupació femenina; en la discriminació salarial de les dones —el que es coneix com a bretxa salarial— i en una important segregació d'aquestes en ocupacions de menor remuneració que els treballs masculinitzats.

Però la desigualtat va més enllà de la dimensió monetària. Les condicions laborals, o el fet de tenir o no una feina remunerada, tenen impacte en altres dimensions que vinculem amb la pobresa com ara l'estat de salut, l'autonomia, la seguretat —no només la que dona tenir una estabilitat d'ingressos per salari, sinó també de rebre prestacions de l'estat o de poder fer plans de vida de cara al futur—, la sobrecàrrega de treball —per acumulació del treball remunerat i el no remunerat—, l'existència de connexions i relacions socials, o la possibilitat de fer vacances o de disposar de temps d'oci...

Conclusions

Com hem exposat, les dades mostren una situació molt desigual en el mercat laboral, que deriva en un impacte diferenciat en els processos d'empobriment d'homes i dones.

¹² GALVEZ I RODRIGUEZ, «La desigualdad de género en las crisis económicas».

L'anàlisi dels impactes de la crisi des d'una perspectiva de gènere demostra fins a quin punt és rellevant adreçar qüestions com l'empobriment de la població amb lents addicionals

Però el procés de feminització de la pobresa en el marc de la crisi econòmica estaria relacionat no només a la menor disponibilitat d'un seguit de recursos —fonamentalment treball remunerat, salari i prestacions de l'estat—, sinó també amb l'increment de la situació de dependència, d'inseguretat i de vulnerabilitat respecte a la capacitat de disposar i gestionar d'aquests recursos. En aquest sentit, tant els canvis en el mercat laboral com l'impacte de les polítiques de retallades adoptades per diferents governs impliquen un increment de les tasques de cura i reproducció, en substitució dels serveis públics i la privatització de la cura com a estratègia de fons per les polítiques de retallades.¹³

L'anàlisi dels impactes de la crisi des d'una perspectiva de gènere demostra fins a quin punt és rellevant adreçar qüestions com l'empobriment de la població amb lents addicionals. Malgrat que els indicadors utilitzats amb més freqüència —com el del risc de pobresa o l'evolució de l'atur en els primers anys de la crisi— no

ens mostrin un procés evident de «feminització de la pobresa» des d'un punt de vista quantitatiu —augment de la pobresa femenina respecte a la masculina—, quan aprofundim en indicadors més sensibles constatem que milers de dones en el nostre context viuen, arran de la crisi econòmica, una major precarització de les condicions d'ocupació i una intensificació del treball no remunerat. Aprendre a mirar les desigualtats de gènere i el fet que aquesta mirada formi part d'un coneixement quotidià per part de la societat en general, implica valorar si les definicions i els indicadors existents són útils per a analitzar el risc diferencial d'homes i dones en la pobresa o l'exclusió social. ■

13 ROSETTI, «El concepte d'exclusió social: enfocaments, perspectiva de gènere i polítiques d'inclusió».

■ Bibliografia

BELZUNEGUI, Angel, i BRUNET, Ignasi. «Los lugares sociales de la pobreza».

A BELZUNEGUI, Angel, (coord.).

La socialización de la pobreza en España: género, edad y trabajo en los riesgos frente a la pobreza. Barcelona: Icaria editorial, 2009.

BRUNET, Ignasi; VALLS, Francesc; i BELZUNEGUI, Angel. «Pobresa femenina: pobresa amagada? Una anàlisi del risc de pobresa per raó de gènere en diferents períodes del cicle vital». A *Revista internacional de Organizaciones*, núm. 3, p. 91-110, 2009.

BELZUNEGUI, Angel; VALLS, Francesc. «L'ocultació de la qüestió del gènere en les estadístiques sobre pobresa». A *Barcelona Societat*, núm 21. Ajuntament de Barcelona, 2017.

CAMBRA DE COMERÇ DE BARCELONA. «Indicador d'igualtat de gènere de Catalunya. Informe de resultats 2015 i 2005». Observatori Dona, Empresa i Economia, 2016.

CHANT, Sylvia. «The 'Engendering' of Poverty Analysis in Developing Regions: Progress Since the United Nations Decade For Women, and Priorities for the Future». A *New Working Paper Series*, núm. 11, London School of Economics, Gender Institute, 2003.

CHANT, Sylvia. «Re-thinking the "feminization of poverty" in relation to aggregate gender indices». A *Journal of human development*, núm.7 (2), p. 201-220, 2006.

COMISSIONS OBRERES. «Informe Bretxa Salarial». Secretaria de la Dona de CCOO de Catalunya, 2015.

DE LA FUENTE, Maria (et al). «La pobresa amb perspectiva de gènere: Conceptes, indicadors i situació a Catalunya» [en línia]. A *Comissions Obreres*, 25 de febrer del 2017. Disponible a: <www.ccoo.cat>.

GÁLVEZ, Lina, i RODRÍGUEZ, Paula. «La desigualdad de género en las crisis económicas». A *Investigaciones Feministas*, vol 2, p.113-132, 2012.

GENERALITAT DE CATALUNYA. «La situació de desigualtat salarial a Catalunya entre homes i dones» [en línia]. A *Departament de Treball, Afers Socials i Famílies; Observatori del Treball i Model Productiu*, 13 de febrer del 2017. Disponible a: <www.observatorit treball.gencat.cat>.

IDESCAT. *Enquesta de les condicions de vida* [en línia]. Disponible a: <www.idescat.cat>.

PÉREZ-OROZCO, Amaia. «Feminización de la pobreza. Mujeres y recursos económicos». A *Materiales de reflexión CGT*, núm 3, 2003.

PÉREZ-OROZCO, Amaia. *Subversión feminista de la Economía*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2014.

ROVIRA, Elisenda. «La feminització de la pobresa. Reivindicant una mirada de gènere». A *Debats Catalunya Social – Propostes des del Tercer Sector*, núm 46, 2016.

ROSETTI, Natalia. «El concepte d'exclusió social: enfocaments, perspectiva de gènere

i polítiques d'inclusió». A DE LA FUENTE, Maria (coord). *Exclusió social i gènere als municipis: Transversalitat, interseccionalitat i empoderament*. Col·lecció Grana, núm. 34. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2016.

ROSETTI, Natalia. «Exclusió social, polítiques d'inclusió i desigualtats de gènere». A *Barcelona Societat*, núm. 21, 2017.

UNIÓ GENERAL DE TREBALLADORS. «Bretxa salarial de gènere a Catalunya als sectors públic i privat. Determinants i propostes» [en línia]. Unió General de Treballadors, febrer del 2017. Disponible a: <www.ugt.cat>.

VALLS Francesc i BELZUNEGUI, Ángel. *La pobreza en España desde una perspectiva de género. VII Informe sobre Exclusión y desarrollo social en España 2014*. Madrid: Caritas Española editores, 2014.